

Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית

Nationalism's Big Bang: World War I /
"המפץ הגדול" של הלאומיות: מלחמת העולם הראשונה

Author(s): אלון רחמימוב and Alon Rachamimov

Source:

Zmanim: A Historical Quarterly /

זמנים: רבעון להיסטוריה

86 2004), pp. 82-95 אביב

Published by: Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23437503>

Accessed: 10-11-2019 06:39 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to

Zmanim: A Historical Quarterly / זמנים: רבעון להיסטוריה.

JSTOR

<https://www.jstor.org>

"המפץ הגדול" של הלאומיות: מלחמת העולם הראשונה

המדינות הרב־לאומיות שהתפרקו בתום מלחמת העולם הראשונה היו, כך טוענים חוקרים בעשורים האחרונים, פחות חלשות ומנוונות מכפי שנהוג היה לחשוב, ואילו מדינות הלאום שהוקמו בעקבות אותה מלחמה היו פחות חד־לאומיות, הומוגניות וחסונות מכפי שציפו הוגי הסדר העולמי החדש. לא כל הקבוצות שהייתה להן תחושה של אחווה לאומית זכו ליהנות מעיקרון ההגדרה העצמית, ואילו חלק מן הקהילות שקיבלו מעמד של לאום לא היו אלא 'קהילות מדומיינות'. ועידת השלום בפריס בשנת 1919 חילקה מחדש את המפה של אירופה מתוך כוונות טובות, אך תרמה לא רק למימוש שאיפות לאומיות אלא גם להיווצרותה של לאומנות דכאנית מזן חדש.

ההגמוני בכינון מדינות חדשות, יצר אף הוא מערכת פוליטית בינלאומית שונה מאוד מזו שהתקיימה לפני מלחמת העולם הראשונה. אפילו מדינות כגון בריטניה וצרפת היו צריכות להצדיק את שאיפותיהן הקולוניאליות בשפה החדשה של ההגדרה העצמית. מסיבה זו יצרה ועידת השלום בפריס את שיטת 'המנדטים' הסבוכה, שהעניקה לכוחות אירופיים – או לדומיניונים בעלי אוכלוסייה ממוצא אירופי, כגון דרום אפריקה, ניו־זילנד ואוסטרליה – אפוטרופסות מדינית על שטחים של האימפריות המנוצחות באפריקה ובאסיה. באופן רשמי לפחות, היו הכוחות האירופיים אמורים לתפקד כעת כחונכי התושבים המקומיים "ולהכשירם לעצמאות פוליטית וכלכלית", כדברי המדינאי הדרום אפריקני יאן סמאטס (Smuts).

הגדרה עצמית, לאומים ומיעוטים

בקבלת רעיון ההגדרה העצמית, כפי שנוסח על־ידי הנשיא וילסון, שאפו המתדיינים בוועידת השלום בפריס ליצור, לפחות באירופה, מרחב הומוגני של מדינות לאום, דמוקרטיות במידת האפשר. וילסון עצמו טען לפני הוועידה, שניתן לחלק את המרחב הגיאוגרפי האירופי כך, שלכל היותר שלושה אחוזים מן האנשים יחיו תחת שלטון של בני לאום אחר. אולם במהלך הוועידה התחוור לו עד כמה קשה מלאכת שרטוט הגבולות: "כאשר הוצאתי מפי את המילים הללו", אמר בהתייחסות למושג 'הגדרה עצמית' (self-determination), "לא הייתי מודע לקיומם של כל הלאומים השונים המופיעים לפנינו מדי יום ביומו". הפמליה האקדמית שלו (The Inquiry), אשר כללה בשיא פעילותה כ־150 מומחים מאוניברסיטאות העילית האמריקניות, הכינה אלפי דו"חות ומפות שתיארו בפרטי פרטים כיצד ייווצר הסדר העולמי החדש. מומחים מאוניברסיטאות הארוורד, ייל

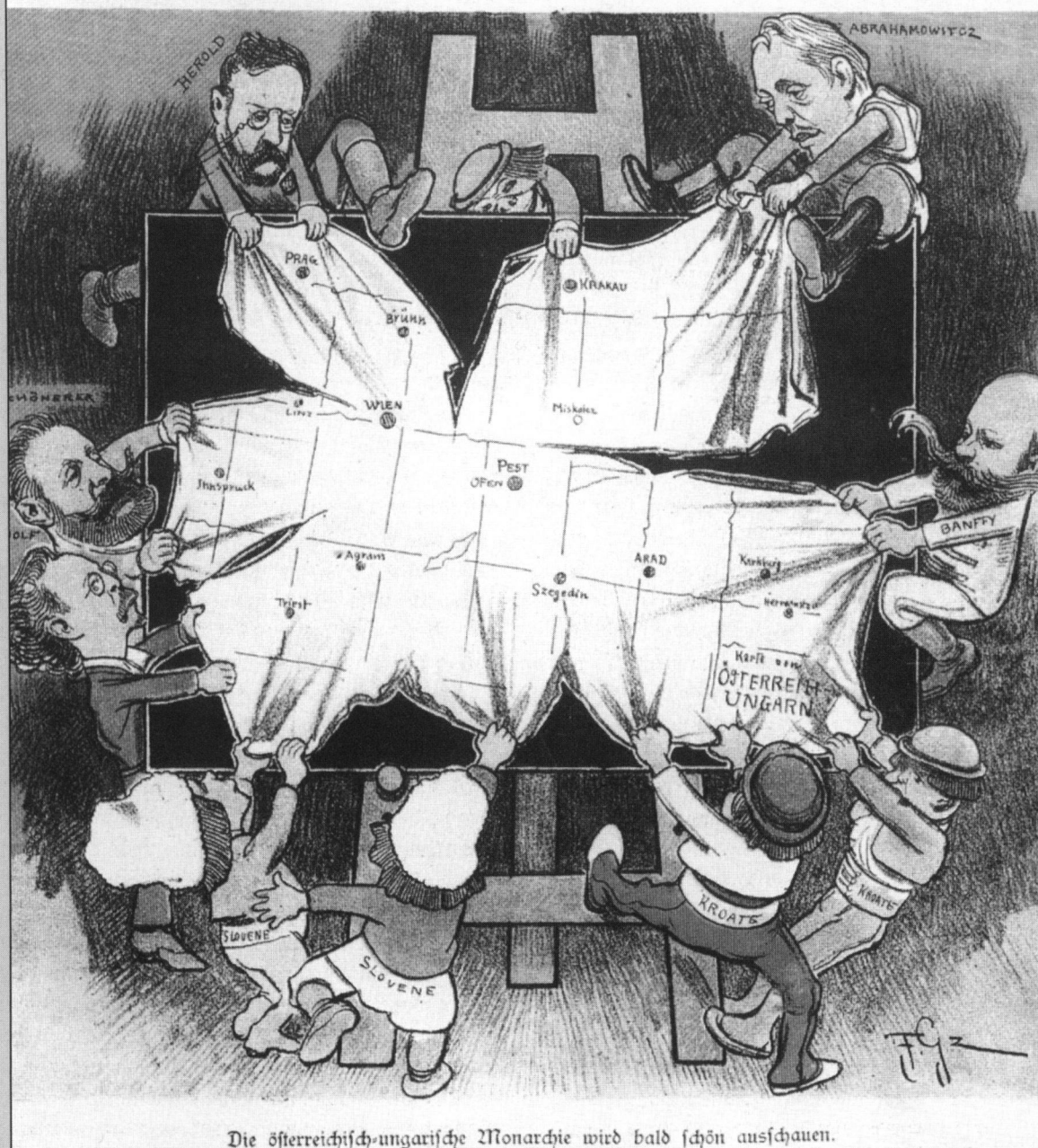
בשנים 1918–1923 השתלט עקרון ההגדרה העצמית על המרחב הגיאוגרפי של מזרח אירופה והקווקז. פרץ כזה של הקמת מדינות לאום בזמן כה קצר לא נראה עד אז מעולם, ולא ייראה שנית עד שנות התשעים של המאה העשרים: פולין, פינלנד, ליטא, אסטוניה, לטוויה, גרוזיה, אזרבייג'אן, ארמניה, אוקראינה, כונו כמדינות לאום עצמאיות, למרות שרובן חזרו ונבלעו לאחר מכן בברית־המועצות. גם מדינות ששמן העיד לכאורה על דו־לאומיות או רב־לאומיות, כגון צ'כוסלובקיה ויוגוסלביה (שנקראה באופן רשמי עד שנת 1929 'ממלכת הסרבים, הקרואטים והסלובנים'), יצרו דפוסים מדינתיים שחתרו לחד־לאומיות: מדינה של הלאום ה'סלאבי הדרומי' (היוגוסלבי) ושל ה'צ'כוסלובקי'. ועל כך התבדחו בתקופת בין המלחמות שבצ'כוסלובקיה מתגוררים צ'כים, סלובקים, גרמנים, הונגרים ורוסינים (מערב אוקראינים), וה'צ'כוסלובקים' היחידים הם יהודי הרפובליקה. ברית־המועצות, שכוננה לכאורה על בסיס מעמדי ועם שאיפות למהפכה עולמית, הגדירה עצמה אף היא כברית של רפובליקות לאומיות סוציאליסטיות, דהיינו אוסף של מדינות לאום המאוגדות בברית מדינית; מצב אשר, מיותר לומר, לא היה קיים באימפריה הצארית לשעבר.

אולם לא רק התפרקותן של האימפריות הרב־לאומיות הוותיקות – ההבסבורגית, העות'מאנית והצארית – עקב הפסדן במלחמה חוללה את "המפץ הגדול" של הלאומיות. עקרון ההגדרה העצמית, שוועידת השלום בפריס הכירה בו כעיקרון

ד"ר אלון רחמימוב מלמד היסטוריה מודרנית בחוג להיסטוריה כללית באוניברסיטת תל־אביב ומתמחה בחקר מרכז אירופה ותולדות המונרכיה ההבסבורגית.

7/א"ר: rachalon@post.tau.ac.il

Die schlimmen Buben in der Schule.

פעילי התנועות הלאומיות השונות קורעים את המפה של אוסטרו־הונגריה בקריקטורה מסוף המאה ה־19

וקולומביה היו בין אלה ששקדו על מפות שונות של מזרח אירופה ומרכזה, ושקלו חלופות שונות לחלוקה פוליטית-לאומית, תוך התחשבות כמובן באינטרסים של מדינות ההסכמה ובעלות בריתן.

התוצאה הייתה חלוקה מדינית של אירופה, אשר הותירה, על-פי הערכות זהירות, לא פחות מ-30 מיליון בני אדם תחת שלטון בני לאום אחר. כמעט כל אחת ממדינות הלאום החדשות הכילה קיבוצים גדולים של 'מיעוטים', אשר נתפשו על-ידי השלטונות החדשים כאיום על שלמותה וחוסנה של מדינת הלאום החדשה. העובדה הפשוטה, שמורכבות מפת ההתיישבות דאז לא איפשרה שרטוט מדינות לאום הומוגניות, ברורה כיום לכל מי שבקיא ולו באופן שטחי בהיסטוריה של המאה העשרים באירופה. אפילו מסוג ה'נאקרוס קלאוזוס', דיכוי על רקע לשוני, אונס המוני, גירוש ורציחות עמים תכפו מאוד לאחר קבלת עקרון ההגדרה העצמית, ונעשו בשמו ולמענו. הפוטנציאל הקיים בלאומיות לדכא ולשלוט זכויות, לעשוק ולגרש, ברור כיום לא פחות מאשר ההבטחה הטמונה בה להעניק משמעות לחיי הפרט, ליצור תחושת חירות ולהניע יצירה תרבותית, לשונית ומוסיקלית אדירה.

החלתו הרחבה של רעיון ההגדרה העצמית לאחר מלחמת העולם הראשונה הייתה מהלך גורלי בעיצובה של אירופה המודרנית ושל המערכת המדינית העולמית. למרות הפוטנציאל הדכאני הטמון ברעיון הלאומי, אין כיום אף עיקרון לגיטימי אחר לכינון מדינות חדשות, ומספר המדינות שנוסדו על בסיס זה מאז תום מלחמת העולם הראשונה הוא עצום. עד שנת 2003 הצטרפו 191 מדינות לארגון האומות המאוחדות, לעומת 32 מדינות בלבד שהשתתפו בוועידת השלום בפריס. אפילו שמו של הארגון (כמו של קודמו, 'חבר הלאומים') נועד להדגיש את המסר, שחברות בקהילה הבינלאומית ניתנת רק לאומה עצמאית במדינתה.

בנרטיבים לאומיים מקובלים מוצג פרץ יצירת המדינות לאחר מלחמת העולם הראשונה כסיום תהליך ארוך של 'התעוררות עמים'. תהליך זה החל בזמן המהפכה הצרפתית, התפשט ברחבי אירופה במהלך המאה התשע-עשרה בהקמת מספר מדינות לאום חשובות, וקיבל לבסוף לגיטימציה בינלאומית סופית בשלהי מלחמת העולם הראשונה. הפולנים כקולקטיב ובהנהגת התנועה הלאומית הפולנית, הצ'כים ביוזמת התנועה הלאומית הצ'כית, ושאר העמים אשר הקימו מדינות לאום, רכשו (על-פי-דבר 'מחדש') את מדינתם המיוחלת כאשר קרסו המונרכיות הרב-לאומיות. מנקודת השקפה לאומית, רוסיה הצארית, האימפריה העות'מנית והמונרכיה ההבסבורגית הלכו ונרקבו במהלך המאה התשע-עשרה והתפוררו באורח סופי במלחמת העולם הראשונה. שאיפתם של מרבית תושבי האזור להגדיר את גורלם בעצמם, כלומר לחיות במדינת לאום משל עצמם, היא זו שהביאה בראש ובראשונה לחיסולן של האימפריות הרב-לאומיות ה'אנכרוניסטיות'. וילסון וראשי מעצמות ההסכמה היו אולי מי שהנפיקו את תעודות הפטירה וחילקו את הירושה (באופן כושל במיוחד), אולם גסיסתם של החולים הייתה ארוכה ומותם היה חזוי וידוע מראש.

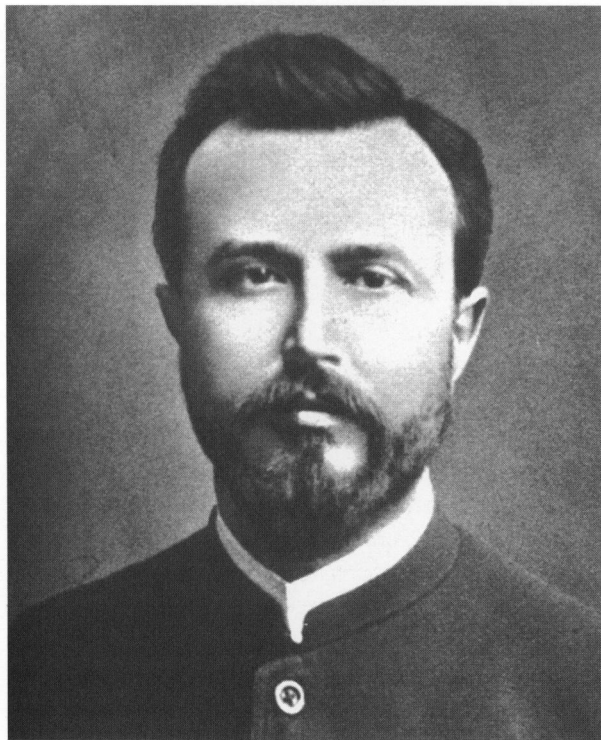
תיאור רווח זה של התהוות העולם של מדינות הלאום זוכה לאחרונה לעיון מחודש, במיוחד במחקר ההיסטורי על אודות

מרכז אירופה ומזרחה. מצד אחד החלו חוקרים לא מעטים מעלים ספקות בדבר חוזקה של ההזדהות הלאומית במזרח אירופה לפני שנת 1914 ונחישות רצונם של תושבי האזור לחיות במדינות לאום עצמאיות. מצד שני העלו מספר מחקרים מרכזיים סימני שאלה בנוגע ל'חולשתן' של המונרכיות הרב-לאומיות, בייחוד המונרכיה האוסטרו-הונגרית. בניגוד לתמונה המקובלת בנרטיבים הלאומיים, של אימפריה כושלת ומתנוונת, מצטיירת המונרכיה ההבסבורגית, בייחוד חלקה האוסטרי, כמדינה גמישה שבה פותחו וגם יושמו כמה מהרעיונות המקוריים ביותר ליישוב מחלוקות לאומיות. החלטת ראשי מדינות ההסכמה בקיץ 1918 לחסל את אוסטריה-הונגריה מוטטה מסגרת רב-אתנית שהשכיחה להתמודד עם מורכבות לאומית באופן טוב יותר משהצליח רעיון ההגדרה העצמית הווילסוני. על-פי השקפה זו, בנייתו של האיחוד האירופי כיום, והגבלת הריבונות הלאומית של המדינות החברות בו, מדגישות את נחיצותן של מסגרות פוליטיות רב-לאומיות ואת המשקל של וילסון ושותפיו. להלן נבחן את התובנות המחקריות החדשות הנוגעות להתהוות זהויות לאומיות במרכז אירופה ובמזרחה ואת העדויות לחוסנה הפנימי של המונרכיה ההבסבורגית. בניגוד לדימוי המקובל של מדינה קורסת הממתינה למכת חסד, מתגלה אוסטריה-הונגריה כמסגרת מתפתחת, שסיפקה מענה מניח את הדעת לשאיפות הלאומיות של רוב אזרחיה.

התהוות זהויות לאומיות

שאלת התהוותן של זהויות לאומיות הפכה לאחת מסוגיות היסוד המרתקות ביותר של המחקר ההיסטורי המודרני. בעוד תנועות לאומיות טוענות לחשיבותה הסובייקטיבית העליונה של ההזדהות הלאומית ולרצף ההזדהות של בני הקבוצה במשך מאות ואף אלפי שנים, הרי המחקר ההיסטורי העכשווי נוטה לראות בהזדהות זו תופעה מודרנית בעיקרה, בעלת מורכבויות וסתירות פנימיות רבות. ההיסטוריון מרק מאזואר (Mazower), למשל, בספרו **הבלקנים** (*The Balkans*) מתאר כיצד נהגו בראשית המאה העשרים תועמלנים לאומיים יוונים ובולגרים לפנות לאיכרות המקומית באזורי הכפר הסמוכים לסלוניקי במטרה לעשות נפשות לתנועות הלאומיות שלהם. "כששאלתי אותם אם הם יוונים (רומאי) או בולגרים (וולגארי)", סיפר פעיל יווני אחד, "הם הסתכלו עלי בתימהון, ושאלו איש את רעהו מה משמעותן של מילים אלה. לאחר שהצטלבו ענו לי: 'אנחנו נוצרים', למה אתה בדיוק מתכוון ברומאי או וולגארי?" פעיל בולגרי התלונן על כך שכפריים נוצריים בדרום הבלקן היו מוכנים להזדהות כ'סרבים', כ'בולגרים' וכ'יוונים', כל עוד לא זיהו אותם כ'תורכים', כלומר מוסלמים. במילים אחרות, עד שלהי המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים היו מוקדי ההזדהות הקולקטיבית של כפריים רבים בבלקן בראש ובראשונה דתיים. תמונה זו החלה להשתנות עם הקמת מדינות הלאום השונות, אולם כפי שהתבטא איכר במקדוניה: "אבותינו היו יוונים ואף אחד לא דיבר על הבולגרים. אנחנו היום בולגרים... ואם נצטרך להיות סרבים, גם זו לא בעיה".

נפתלותה של ההזדהות הלאומית באה לידי ביטוי גם באזורים בשליטתה של המונרכיה ההבסבורגית במרכז אירופה

נשיאה הראשון של צ'כוסלובקיה, תומאס גאריג מסאריק

עמם את בשורת הזהות הכלל-צרפתית ולקשור את הפריפריה עם המרכז. על-פי וובר היה דור החיילים שלחם בחפירות במלחמת העולם הראשונה הראשון שהעדיף באופן ברור את השימוש בצרפתית כשפת אם, אם כי רבים מהם דיברו עם הוריהם בניב המקומי (patois). יותר מכול, הטראומה של המלחמה בחפירות היא שיצרה את תחושת השותפות לגורל ואת ההתנסות המשותפת המעצבת של כלל הצרפתים.

דוגמאות אלה מעידות על כך שגם ב"עידן הלאומיות" של המאה התשע-עשרה לא היו הזהויות לאומיות חזקות ואקסקלוסיביות בגדר נורמה חובקת-כול: הן התהוו, התפשטו, השתנו, התכווצו, ולעיתים אף נעלמו. שייכות לאומית נשענה בסופו של דבר על רצונם של יחידים להשתייך לקבוצה מסוימת: 'משאל עם יומיומי', כפי שניסח זאת באלגנטיות ארנסט רנאן (Renan) בשנת 1882. תולדות הלאומיות רצופות במפעלים לאומיים כושלים, שלא זכו לתמיכה רחבה מצד אותם יחידים שהיו אמורים להתגייס למטרה ולהניע את המפעל הלאומי קדימה. באירופה ניתן למנות בין הפרויקטים הלאומיים שלא הצליחו להמריא כלל את הגאגאוזים (Gagauz), הפומאקים (Pomak), הקוצר-ולאכים (Kutzo-Vlach), הקשובים (Kashub), הסורבים-לזאטים (Sorob), הוונדים (Wend), הרוסינים (Rusyn) ואחרים. תנועות שאמורות היו לאחד קבוצות אדירות של בני אדם בלאומיות פאן-סלאבית (כלל העמים הדוברים שפות סלאביות) או פאן-תורכית (העמים דוברי השפות התורכיות), גם הן כשלו באופן נחרץ. בספרו רב-ההשפעה, **קהילות מדומיינות** (*Imagined Communities*), שם בנדיקט אנדרסון (Anderson) את הדגש על האלמנט הסובייקטיבי החזק הקיים

ובמזרח. כך למשל, במשך כל המאה התשע-עשרה גילתה האיכרות הדוברת פולנית בגליציה יחס אמביוולנטי, בלשון המעטה, לרעיונות לאומיים פולניים. בשנת 1846 דיכאו איכרים דוברי פולנית וכוחות צבאיים אוסטריים התקוממות לאומית שאורגנה בצוותא על-ידי האצולה הפולנית המחוזית והאינטליגנציה העירונית בקרקוב. כאלפיים אצילים פולנים נרצחו בהתקוממות לאומית זו בידי איכרים אשר היו לכאורה 'בני עמם'. גם במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה המשיכה ההזדהות הקולקטיבית הכפרית בגליציה לסוב באופן מובהק סביב המוקד הדתי והמוקד המעמדי. התפשטות של רעיונות לאומיים פולניים החלה להיות מורגשת אמנם בראשית המאה העשרים במגזר הכפרי דובר הפולנית, אולם, על-פי ההיסטוריון יאן מולנדה (Molenda), גם בשנות העשרים והשלשים של המאה העשרים ניתן היה למצוא לא מעט איכרים דוברי פולנית בגליציה אשר הכחישו בכל תוקף שהם 'פולנים', וטענו כי רק 'השלכטה' (Szlachta), האצולה הפולנית הוותיקה, היא שיכולה להיקרא 'פולנית'.

זהויות רגיונאליות מבוססות ואינטרסים מקומיים עיכבו גם הם לעיתים קרובות הזדהות חזקה עם תנועות לאומיות. דוברי הגרמנית במחוזות הרי האלפים האוסטריים, במיוחד בטיירול (Tirol) ובפורארלברג (Vorarlberg), נטו להדגיש עד מלחמת העולם הראשונה את המסורות המקומיות הייחודיות ואת הנאמנות לכנסייה הקתולית. רעיונות פאן-גרמניים לאומניים, שרווחו מאוד למשל במחוז הולדתו של היטלר, אוסטריה עילית (Oberösterreich), או באזורי היישוב הגרמני בבוהמיה, התקשו למצוא אוזן קשבת בטיירול. דוברי צ'כית במוראביה נטו אף הם לתמוך בקו שמרני וקתולי עד לעשור האחרון של המאה התשע-עשרה, ולדחות את הקו הרדיקלי של הפוליטיקה הצ'כית בבוהמיה. "על פראג ועל צ'כיה לא ידעתי דבר", סיפר נשיאה הראשון של צ'כוסלובקיה תומאס גאריג מסאריק (Masaryk) על ימי נערתו בהודונין (Hodonín) שבדרום-מזרח מוראביה. על-פי מסאריק הזהות הלאומית היחידה שחש באותם ימים הייתה דווקא הזהות הסלובקית, וגם היא התגמדה מול הכמיהה הכללית של דוברי הצ'כית באזור להגר לווינה.

אולם לא רק במזרח אירופה ובדרומה היה פער בין רטוריקה של אחדות לאומית לבין מציאות הטרורגנית ומסובכת, אלא גם במדינות לאום 'מובהקות' כגון צרפת. בספרו **מאיכרים לצרפתים** (*Peasants into Frenchmen*) תיאר ההיסטוריון יוג'ין וובר (Weber), את תהליכי בניית הלאום בתקופת הרפובליקה השלישית בצרפת. על-פי וובר לא יותר מחמישים אחוזים מאזרחי הרפובליקה הצרפתית דיברו צרפתית כשפת אם בשנת 1870, ואילו השאר דיברו פרובנסלית, גסקונית, פלמית, בסקית, ניבים ברטוניים שונים וערב רב של דיאלקטים צרפתיים, חלקם בלתי מובנים לחלוטין לדוברי צרפתית פריסאית. הסוכנים החברתיים, שהיו אמורים להביא את בשורת מדינת הלאום הצרפתית, היו בעלי נוכחות חלשה באופן יחסי באזורים המרוחקים מפריס ובקרב שכבות לא-משכילות. מסורות ישנות עם דפוסי זהות ונאמנות ישנים היו חזקות יותר מן המגמות הריכוזיות של המדינה הצרפתית. רק בדור שלפני מלחמת העולם הראשונה החלו מסילות ברזל, בתי-ספר ממלכתיים וקציני גיוס להביא

הקבוצות האתנולוגיות בסוף המאה ה־19

בכל מפעל לאומי. חברי קבוצה מסוימת מדמיינים עצמם כשייכים לקהילה שבה שוררים רגשות אחווה ומחויבות הדדית, רגשות אשר כמובן אי-אפשר לוודא עקב גודלה העצום של הקבוצה. בקביעה זו אנב אין חדש: תנועות לאומיות רבות במהלך המאה התשע-עשרה הכירו בכך, שאנשים אשר על-פי מצבם ה'אובייקטיבי' היו אמורים להרגיש, למשל, 'יהודים', 'אוקראינים', 'פולנים' או 'סלובקים', היו למעשה בעלי הזדהות מורכבת, או לחלופין, נמנעו מלהביע הזדהות מחייבת כלשהי. יהודי מרכז אירופה, בייחוד, נעו בין שדות משיכה לאומיים שונים בעשורים שלפני מלחמת העולם הראשונה. כך למשל במפקד האוכלוסין של שנת 1900 החליטו 54% מיהודי בוהמיה להצהיר על צ'כית כעל 'שפת הדיבור היומיומית' שלהם, למרות שרובם המכריע העדיף לשלוח את הילדים לבתי-ספר תיכוניים ולאוניברסיטאות בשפה הגרמנית, ולא למוסדות לימוד בשפה הצ'כית. מהלך חייו של תיאודור הרצל מדגים יפה את מגוון הדילמות, הבחירות וההזדהויות שעמדו בפני יהודי מרכז אירופה בשלהי המאה התשע-עשרה: כיליד בודפשט, שהיה לו דוד אשר השתתף במרד הלאומי ההונגרי בשנים 1848-1849, עבר הרצל בגיל שמונה-עשרה לווינה, שם החל בלימודיו האוניברסיטאיים וניסה לבסס את עצמו כמחזאי בשפה הגרמנית. במרוצת חייו הקצרים מאוד (הוא נפטר בשנת 1904 בגיל ארבעים וארבע) היה הרצל לאומן גרמני החבר באחווה לוחמת סטודנטיאלית (Burschenschaft), אחד מבכירי הפובליציסטים האוסטרים הליברלים בעיתון הנודע **נוייה פרייה פרסה** (*Neue Freie Presse*), אינטלקטואל מלנכולי החולם על הסכם עם האפיפיור בדבר התנצרות המונית של יהודים, ולבסוף מנהיג תנועה לאומית יהודית השואפת להתנתקות מוחלטת מהמציאות הפוליטית האירופית.

המידה שבה הצליח מפעל לאומי לרכוש לבבות נשענה בין השאר על מאמץ תרבותי רב במשך שנים ארוכות. בניגוד לרטוריקה שהדגישה את קדמוניות האומה וטבעיות ההזדהות הלאומית, הרי דווקא פעילות תרבותית נמרצת וחדשנית היא זו שהביאה פעמים רבות יחידים להכרה הלאומית. מורים, עיתונאים, מלחינים וציירים השקיעו עמל יצירתי אדיר בהפצת בשורת הלאום אל חברי הקבוצה השונים (או אל אלה שנתפסו כחברים אפשריים). כמה מהיצירות המוכרות ביותר של המאה התשע-עשרה, כמו המחזור הסימפוני "מולדתי" (*Má vlast*) של המלחין הצ'כי בז'יץ סמטנה (Smetana), או ספר הילדים **הלב** (*Cuore*) של אדמונדו דה אמיצ'יס (de Amicis), חוברו במודע על מנת לתרום לבניית הלאום. אולם גם מוצרים פחות נשגבים, כגון החצאיות הסקוטיות או בגדי הבוקר ההונגרי, ששימשו בעבר כלבושן של קבוצות שוליים לא-מוערכות, קיבלו במהלך המאה התשע-עשרה משמעות חדשה לחלוטין של 'תלבושת לאומית', והפכו לסממנים מאפיינים של הקולקטיב. ההיסטוריונים הבריטיים אריק הובסבאום (Hobsbawm) וטרנס ריינג'ר (Ranger) כינו פעילות זו של תנועות לאומיות בשם 'המצאת מסורת' (The invention of tradition). היא באה לידי ביטוי בעיצוב דגלים, כתיבת המנונים, קביעת ימי חג לאומיים, הקמת פנתיאונים ויצירת מיתוסים פוליטיים, אשר נועדו ליצור דת אזרחית מושכת שבמרכזה הקבוצה הלאומית. 'מסורות מומצאות' אלה נועדו לקבע את הדעה, שלאומים הם דבר עתיק,

ציב וקדוש, ואת התחושה, שנאמנות לקבוצה הלאומית היא חובתו העליונה של הפרט. הובסבאום, היסטוריון מרקסיסטי על-פי גישתו, שם את הדגש במחקריו על האלמנטים החדשים, המלאכותיים ואף המגוחכים, בהמצאת המסורות הלאומיות. אולם חשוב לזכור, שרוב התנועות הלאומיות באירופה השתמשו דווקא בחומרי גלם תרבותיים קיימים על מנת ליצור מסורות לאומיות אמינות. לחנים מוכרים או מנהגים קיימים עברו כעת סגנון, נארו בעטיפה לאומית ונעטרו בהילת קדושה. נעימות איכרים, תבשילי ציידים או סיפורים פולקלוריים הפכו למאפיינים קולקטיביים בעלי משמעות סמלית רבה, ושרטטו לכאורה את קו הגבול בין קבוצת אנשים אחת לאחרת. העובדה, שתנועות לאומיות עשו שימוש בחומרי גלם מוכרים ואהובים, רק חיזקה את תחושת הקדמוניות והאותנטיות. למרבה האירוניה, אותם חומרי גלם בדיוק נוכסו לעיתים על-ידי תנועות לאומיות שונות להדגשת ייחודיות הקולקטיב, כמו למשל בהתהוות "המטבחיים הלאומיים" בבלקן או במרכז אירופה.

בנרטיבים של תנועות לאומיות במרכז אירופה ובמזרחה מתוארת ראשיתה של הפעילות הלאומית כתנועה של התעוררות לאחר תנומת חורף ארוכה, לידה מחודשת לאחר תקופת חושך וקיפאון. כתבי העת הלאומיים הראשונים שיקפו לעתים קרובות גישה זו בבחירת שמות סמליים כגון **השחר**, ששימש הן את התנועה הלאומית היהודית והן את התנועה הלאומית הליטאית, ובהתייחסות לתקופתם כאל עידן של 'תחייה לאומית'. הגוון הדתי ותחושת הביטחון הגלומים ברעיון ה'התעוררות', לא הצליחו להסתיר את העובדה שהייתה זו על-פירוב יקיצה ארוכה מאוד.

בניית לאומיות בשלבים

הבנת הדפוסים של 'התעוררותם של עמים קטנים' באירופה במאה התשע-עשרה עמדה במרכז עבודתו של הסוציולוג הצ'כי, מירוסלב הרוך (Hroch). הרוך ושותפיו בדקו באופן השוואתי את תהליכי 'התחייה הלאומית' של כמה 'עמים לא דומיננטיים' – אסטונים, נורווגים, פינים, צ'כים, סלובקים ופלמים – ואת הנסיבות החברתיות שעודדו הפצת הזדהות לאומית מסוימת (או לחלופין עיכבו אותה). תרומתם החשובה של הרוך ועמיתיו הייתה בגיבוש מודל כללי ובו שלושה שלבים לתיאור הפצתה של ההזדהות הלאומית:

שלב א, כאשר קבוצות קטנות של אינטלקטואלים מפתחות ומדגישות את רעיון הלאום 'שלהם'. בשלב זה מתגבשת על-פירוב השפה הלאומית התקנית, ונקבע איזה דיאלקט ואיזו גרסה כתובה יוגדרו כשפה הספרותית הגבוהה. כך למשל במקרה הסלובקי התלבטו 'המעוררים' במשך כחמישים שנה בין שימוש בצ'כית ספרותית, שימוש בדיאלקט של מערב סלובקיה הקרוב מאוד לצ'כית המדוברת במוראביה, או שימוש בדיאלקט של מרכז סלובקיה השונה הן מן הצ'כית והן מן הדיאלקטים הדומים לפולנית המדוברים בצפון-מזרח סלובקיה. רק באמצע המאה התשע-עשרה הוכרע הוויכוח באופן נחרץ לטובת הדיאלקט של מרכז סלובקיה, שבו דגל 'אבי השפה הסלובקית', לידוויט שטור (Štúr). בתנועה הלאומית היוונית התנהל המאבק

על נוסח השפה התקנית בין חסידי היוונית העממית לבין תומכי החיאתה של היוונית הקלאסית. על-פי המודל של הרוך מתחיל בשלב א איסוף שיטתי של שירה, אגדות עממיות ומוסיקה אתנית מסורתית. בשלב 'מלומד' זה נכתב על-פירוב גם מחקר שיטתי ראשוני על העבר ועל תהפוכותיה של הקבוצה הלאומית. פעילותם של דור 'המייסדים' בשלב הראשון מקיפה בדרך-כלל רק מאות בודדות של אנשים, והיא עשויה להישאר נחלתה של קבוצה קטנה במשך עשרות שנים. עם זאת, לשלב זה ישנה חשיבות מרכזית ביצירת אוסף קאנוני של דימויים עצמיים על אודות העבר, ההווה והעתיד של הקבוצה.

שלב ב, על-פי הרוך, הוא השלב החשוב ביותר בהפצתה של הזדהות לאומית. מאפיינת אותו הקמת רשת של אגודות לאומיות, שאוספות כספים, מייסדות בתי-ספר, מקימות מוזיאונים ומפרסמות כתבי עת ועיתונים. מידת הסתעפותה של רשת ארגונית זו מהווה מדד אמין לסיכויי הצלחתו של מפעל לאומי מסוים. בשלב זה מופיעים גם ניצניה של פעילות פוליטית למען 'זכויות לאומיות', אולם היא עדיין משנית לפעילות התרבותית והארגונית. מטרתם העיקרית של הפעילים בשלב ב היא 'לעורר' את ההזדהות הלאומית 'הרדומה' של בני עמם באמצעות חינוך, ספרות והשתייכות לאגודות (למשל אגודות מתעמלים, תנועות נוער, ארגוני נשים ועוד). כוונתם של 'המעוררים' לשכנע מספר רב ככל האפשר מבני הקבוצה בכך, שזהותם הלאומית היא המוקד החשוב ביותר של חייהם והמפתח לחיים בעלי משמעות וביטחון. על-ידי שזירת מעגלי חיי של היחיד בפעילויות מגוונות הנושאות משמעות לאומית, בונות תנועות לאומיות בהדרגה אותה תחושה של שייכות קהילתית שהיא, כאמור, סוד הקסם של הרעיון הלאומי. לחלופין, תנועות לאומיות שכשלו לחלוטין במהלך המאה התשע-עשרה, או אלה שהתפתחותן הייתה איטית, התקשו מסיבות שונות לפתח את הרשת של אגודות לאומיות. אולם אפילו סיפורי הצלחה בולטים, כגון הלאומיות הצ'כית, היו בעלי תבנית רגיונאלית וחברתית מובהקת. כך למשל ברבע השני של המאה התשע-עשרה החלה התנועה הלאומית הצ'כית לקנות אחיזה בעמק נהר הלאבה (Labe, או Elbe בגרמנית) במרכז בוהמיה ובמזרחה, בייחוד בקרב בני המעמד הבינוני בעיירות השדה. נוכחותם של 'המעוררים' הצ'כים באזורים אחרים של בוהמיה ומוראביה ובקרב שכבת האיכרות הייתה בעת ההיא קטנה במידה ניכרת.

שלב ג מסמן הן מעבר להזדהות חברתית רחבה עם הרעיון הלאומי והן התחלתה של פעילות פוליטית נמרצת למען זכויות לאומיות. התנועה הלאומית רוכשת בשלב זה אחיזה באזורים שונים ובשכבות חברתיות מגוונות ומצליחה לגייס אלפי בני אדם להפגנות כוח המונית. משבר שלטוני, כפי שקרה למשל במרכז אירופה בשנים 1848-1849, יכול להוות זרז למעבר לפעילות לאומית המונית. הבשלתה של תנועה לאומית מסוימת באה לידי ביטוי גם בגיבוש זרמים פוליטיים שונים בתוכה – שמרנים, ליברלים, אגריים-סוציאליסטיים, וכיוצא באלה – ובויכוחים בנוגע למהותן של 'זכויות לאומיות' ולדרך הטובה ביותר להשגתן. חשיבותו של המודל של הרוך בהדגשת העובדה, שהמעבר משלב לשלב אינו אוטומטי כלל וכלל ואינו חד-כיווני: התפתחותה של תנועה לאומית יכולה להיעצר בשלב הראשון

או השני, כפי שקרה למשל בהתאמה בברטני (Bretagne) או בוויילס, או לסגת לאחור לתקופה ארוכה, כפי שהתרחש במקרה הסלובקי במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה תחת הלחץ הכבד של השלטונות המדיאריים.

שלושת השלבים של הרוך מתארים את גלגוליה של ההזדהות הלאומית **לפני** הקמתה של מדינת לאום. אולם הפצתה של הזדהות לאומית אינה נפסקת לאחר השגת העצמאות המיוחלת. אדרבא, דווקא **לאחר** יישום עקרון ההגדרה העצמית פועלת המדינה באופן נמרץ ויסודי לקשור את היחיד אל האומה והמדינה. בעוד שבעידן בטרם-מדינה מעשה ההזדהות הלאומית הוא במידה רבה וולונטרי, הרי מרגע הכרזת העצמאות מופעלים מנגנוני מדינת הלאום להעמקת ההזדהות הלאומית ולפירוק הזדהויות יריבות. שלב רביעי זה כונה על-ידי הסוציולוג רוג'רס ברובייקר (Brubaker) בשם 'מדינת הלאום המלאימה' (Nationalizing Nation State). היחיד נדרש מעתה להוכיח נאמנות למדינת הלאום החדשה דרך קבלתה של הדת האזרחית הלאומית והזדהות עם סמליה ודימויה העצמיים. ביטוייה של דת אזרחית זו יכולים להיות שונים ממדינת לאום אחת לאחרת, אולם התכלית היא זהה: לקשור את היחיד לקבוצה הלאומית הן ברמה הרגשית והן ברמה השכלתנית. כך לדוגמא, לאחר הקמת מדינת הלאום הגרמנית בשנת 1871 נבנתה הזהות הלאומית הגרמנית בין השאר על בסיס רעיון ה'היימאט' (Heimat): אותה מכורה פרובינציאלית אידיאלית עם בתים קטנים, אווירה פסטורלית קדם-תעשייתית, נחלים ציוריים ונוחות מדומינת. מדינת הלאום הגרמנית בת 50 מיליון האזרחים דומיננטית כפבר מכורות עתיקות-יומין, הקושרות את בניה השונים של האומה הגרמנית אל המסגרת הלאומית הרחבה. קבוצות אשר לא רצו או לא הורשו להשתלב בזהות הגרמנית הנבנית, כמו למשל האוכלוסייה הפולנית הגדולה במחוז פוזנאן (או פוזן), ראו את זכויותיהן האזרחיות נפגעות ואת רכושן הופך מטרה לנישול. השלב של 'מדינת הלאום המלאימה' הוא שלב בעל חשיבות עצומה בהבנת ההיסטוריה של הלאומיות בתקופה המודרנית. זהו השלב שבו בא לידי ביטוי בולט הפוטנציאל הדכאני של הלאומיות ובו נעשים הצעדים הדרסטיים ביותר ל'ניקוי' המרחב הלאומי מיסודות 'עוינים'. במהלך המאה התשע-עשרה נוסדו כמובן מדינות לאום חשובות באירופה (איטליה וגרמניה היו בלי ספק הדוגמאות הבולטות ביותר), אולם רק בשלהי מלחמת העולם הראשונה הפכה 'מדינת הלאום המלאימה' לדגם ההגמוני של המדינה. במרחב של מזרח אירופה ומרכזה היא החליפה מסגרת פוליטית שהתקיימה שם מאות שנים: המונרכיה ההבסבורגית.

פסיפס של תרבויות

המונרכיה ההבסבורגית, מדינה ששלטה במרכז אירופה ובמזרחה משלהי ימי-הביניים ועד שנת 1918, הייתה המסגרת המדינית המורכבת ביותר באירופה ערב מלחמת העולם הראשונה: אחת-עשרה שפות רשמיות 'מוכרות' (ושפות נוספות לא מוכרות, כגון יידיש), הבדלים כלכליים עצומים בין מזרח הממלכה למערבה ותרבות עירונית חדשנית לצד מגוון עשיר של מסורות מקומיות. בראש הפירמידה עמד בית מלוכה קתולי,

הקיסר פרנץ יוזף בבגדי ציד בשנת 1908

שהמדינה ההבסבורגית "פשוט לא הייתה מסגרת שאיפשרה למספר לאומים להתקיים יחדיו".

שקיעה ארוכה או חוסן?

בשני העשורים האחרונים החל מספר הולך וגדל של היסטוריונים להטיל ספק בתזת השקיעה הארוכה של המונרכיה ההבסבורגית. בניגוד לאוסקר יאסי שטען "לדעיכה אורגנית מבפנים [...] במשך מאה שנים", הצביעו כמה חוקרים מרכזיים על מספר מדדים דווקא לחוסנה ולגמישותה של המונרכיה ההבסבורגית. הגדיל לעשות ההיסטוריון הבריטי הפרובוקטיבי, אלן סקד (Sked), שקבע בפסקנות, "מה שקרה הוא זה: בשנת 1848 המדינה התפרקה כמעט, אולם אחר-כך היא התאוששה ובמובנים רבים **עלתה**, ולא **שקעה**", לפני 1914. אפשר אפילו לטעון, שלא היה שום איום פנימי או חיצוני על שלמותה עד שנת 1918". מבחינתו של סקד, רעיון איחוד אירופה של ימינו, המנסה ללכד בקשרי נאמנות "תרבויות ועמים שלעתיים עוינים זה לזה", חוזר לאידיאה שעמדה בבסיסה של "האימפריה הרב-לאומית האדירה ביותר" בתולדות אירופה.

הערכות חיוביות אלה מתבססות, בין השאר, על אפיונה של הפוליטיקה הלאומית במונרכיה ההבסבורגית ערב מלחמת העולם הראשונה כ'מתונה' באופן יחסי. למרות פיתוחן של מיתולוגיות לאומיות, המפארות את העבר ההרואי והעצמאי של בני הקבוצות השונות, הייתה על-פירוב הפרקטיקה הפוליטית הלאומית מעשית וממוקדת בתחומי החינוך והשפה: הקמתם של בתי-ספר יסודיים ותיכונים בשפות הלאומיות, וחיובם של פקידי הציבור בידיעה בסיסית של השפות ה'מוכרות' במחוז מסוים. תביעות אלה אמנם עוררו לעיתים מתחים בין תנועות לאומיות שונות והובילו למהומות רחוב, שהחמורה בהן התרחשה בשנת 1897 על רקע תקנות לשוניות חדשות בבוהמיה (תקנות באדני, Badeni). ברם, גם מהומות אלה היו מוגבלות בזמן והתמקדו במספר מצומצם של מוקדי התלקחות. בכל מקרה, למעט בשוליים הרדיקליים, אף תנועה לאומית במונרכיה ההבסבורגית לא דגלה בפירוקה של המסגרת המדינית עתיקת-היומין ובהקמתן של מדינות לאום במקומה. נהפוך הוא, זרם מחשבה לאומי מרכזי ראה את קיומה של המונרכיה הרב-לאומית במרכז אירופה ובמזרחה כערובה להתפתחותם התקינה של 'העמים הקטנים'. אל מול לאומיות גרמנית תקיפה במערב והתפשטותה של האוטוקרטיה הרוסית במזרח, נראתה המונרכיה ההבסבורגית כתעודת הביטוח הטובה ביותר בפני טמיעה ודיכוי. 'אבי הלאומיות הצ'כית', פרנטישק פאלאצקי (Palacký) היה אביו הרוחני גם של קו מחשבה זה כאשר כתב בזמן המהפכות בשנת 1848: "אלמלא הייתה האימפריה האוסטרית קיימת כבר זמן רב, היה צריך למהר וליצור אותה למען אירופה והאנושות כולה".

נכונות לגמישות ולפשרות לאומיות באה לידי ביטוי בולט בחלקה האוסטרי של המונרכיה, בעשור שלפני מלחמת העולם הראשונה. בשנים 1905-1914 הושגו מספר הסכמי פשרה חשובים ברמה המחוזית כתוצאה ממשא ומתן ישיר בין נציגי מפלגות לאומיות, ותחת חסותו של השלטון המרכזי בווינה. הפשרה

שחלש הן על אוכלוסייה קתולית בת 30 מיליון בני אדם והן על קיבוצים גדולים מאוד של פרוטסטנטים, נוצרים-אורתודוקסים, יוונים-קתולים, יהודים ומוסלמים. היווצרותה של המדינה הייתה תולדה של תהליך ארוך מאוד שבו כונסו שטחים שונים תחת שלטון בית הבסבורג, חלקם כתוצאה מקשרי נישואין מוצלחים וחלקם עקב כיבושים וסיפוחים. טריטוריות אלה היו בעלות מסורות פוליטיות שונות ומגוונות: בוהמיה והונגריה, שעברו לידי בית הבסבורג בשנת 1526, התקיימו בגלגולים פוליטיים שונים כבר מהמאה העשירית, בעוד שטחים אחרים כגון גליציה ובוקובינה הפכו ל'ארצות כתר' רק בשלהי המאה השמונה-עשרה. הטריטוריה האחרונה שצורפה למונרכיה ההבסבורגית הייתה בוסניה-הרצגובינה, אשר נלקחה מהאימפריה העות'מאנית בשנת 1878 וסופחה באופן רשמי בשנת 1908.

למרות כמה ניסיונות של בית המלוכה להדק ולאחד את המסגרת המדינית, שהבולט ביניהם נעשה בשלהי המאה השמונה-עשרה תחת הקיסר יוסף השני, הרי גם בראשית המאה התשע-עשרה נותרה עדיין המונרכיה ההבסבורגית פסיפס מורכב של מסורות תרבותיות ופוליטיות. האיום הבדלני העיקרי בעת ההיא בא מצד האצולה ההונגרית האגררית, אשר התנגדה בקנאות לניסיון של הממשל בווינה לנגוס בפריבילגיות המשפטיות, המנהליות והכלכליות שלה. אולם, התגבשותן של תנועות לאומיות במהלך המאה התשע-עשרה יצרה אתגר חדש ומאיים, במיוחד כאשר תנועות אלה החלו לרכוש בסיס ציבורי רחב ולהעלות דרישות פוליטיות. מבחינת בית המלוכה, כל אחת מהתנועות הלאומיות איימה על הלגיטימיות השלטונית של השושלת ועל שלמותה הטריטוריאלית של המדינה. אין זה פלא, אם כן, שתחת הנהגתו של קלמנס פון מטרניך (1809-1848) פעלו רשויות המדינה במרץ לדיכוי התארגנויות לאומיות בעלות צביון פוליטי.

מהפכות השנים 1848-1849 העלו את 'שאלת הלאומים' (Nationalitätenfrage) לראש סדר העניינים הפוליטי במונרכיה ההבסבורגית. השושלת הצליחה אמנם לשקם את סמכותה במדינה למרות חומרתם הרבה של האירועים בווינה, בפראג ובעיקר בהונגריה, אולם, גיבושן של דרישות לאומיות קונקרטיות מול השלטון המרכזי, וכן העימותים הרבים שנוצרו בשנה המהפכנית בין תנועות לאומיות שונות בתוך הממלכה, העלו במלוא חריפותה את השאלה: האם יכולה מדינה כה הטרוגנית להחזיק מעמד בעידן הלאומיות?

כמה מההיסטוריונים הבולטים שדנו בסוגיה זו לאחר פירוקה של המונרכיה, כגון אוסקר יאסי (Jászi), ק"א מקרטני (Macartney), אדם וונדרושקה (Wandruszka), ואג"פ טיילור (Taylor), סברו שהתשובה על כך שלילית בעיקרה. מבחינתם, שבעת העשורים האחרונים לקיומה של המונרכיה ההבסבורגית היו קרב בלימה ארוך וכושל מול הגורמים שיאסי כינה אותם בשם 'הכוחות הצנטריפוגליים'. 'אביב העמים' של שנת 1848, אבדן לומברדיה (1859) וונציה (1866) לאיטליה ו'הפשרה' (Ausgleich) עם התנועה הלאומית ההונגרית בשנת 1867 (שחילקה את המדינה לשני חצאים אוטונומיים, אוסטריה והונגריה) סימנו כמה מאבני הדרך החשובות בשקיעתה של המדינה ההבסבורגית. טיילור היה הנחרץ ביותר כשקבע,

המחוזית הראשונה גובשה בשנת 1905 במדינת הכתר מוראביה בין נציגי האוכלוסייה דוברת הצ'כית (שמנתה 71% מכלל תושבי המחוז) ובין באי כוחה של האוכלוסייה דוברת הגרמנית (29% מכלל תושבי מוראביה). הדיונים על 'הפשרה המוראבית' (Moravský pakt או der mährische Ausgleich) נמשכו לסירוגין במשך למעלה משבע שנים, והתוצאה הסופית הייתה, לדעת ההיסטוריון הצ'כי יאן ק'ז' (Křen), "ההגשמה הראשונה... של המודל האוטונומיסטי, אשר לעברו נעה אוסטריה בתקופה האחרונה לקיומה". 'הפשרה המוראבית' התבססה על שני עקרונות מפתח: מנהל עצמי בענייני היסוד של הקבוצה הלאומית (בייחוד בתחום החינוך) וייצוג פוליטי בדייט המחוזי על-פי גודל האוכלוסייה. כל תושב מוראביה צורף כעת לפנקס בוחרים מיוחד (קדסטר) על-פי שייכותו הלאומית: צ'כית או גרמנית. פנקס הבוחרים הלאומי החליף את 'שפת הדיבור היומיומית' כקריטריון האדמיניסטרטיבי להשתייכות לאומית, והוא חייב כעת את כל תושבי מוראביה לבחור בזהות לאומית אחת ולדבוק בה. זהויות כפולות או מורכבות ('אמפיביות לאומית' במונחי התקופה) הפכו במוראביה ללא-לגיטימיות, וייצוג שאינו על בסיס לאומי הפך בלתי-אפשרי (למעט לאצילים שזכו לייצוג נפרד בדייט המחוזי). למרות הכפייה באילוף לבחור בהזדהות לאומית אקסקלוסיבית ולמרות יציקת כל המערכת הפוליטית המוראבית לתוך תבנית לאומית קשיחה, ביטאה 'הפשרה המוראבית' קו פרגמטי ונכונות להתפשר עם הדרישות הלאומיות של קבוצה אחרת.

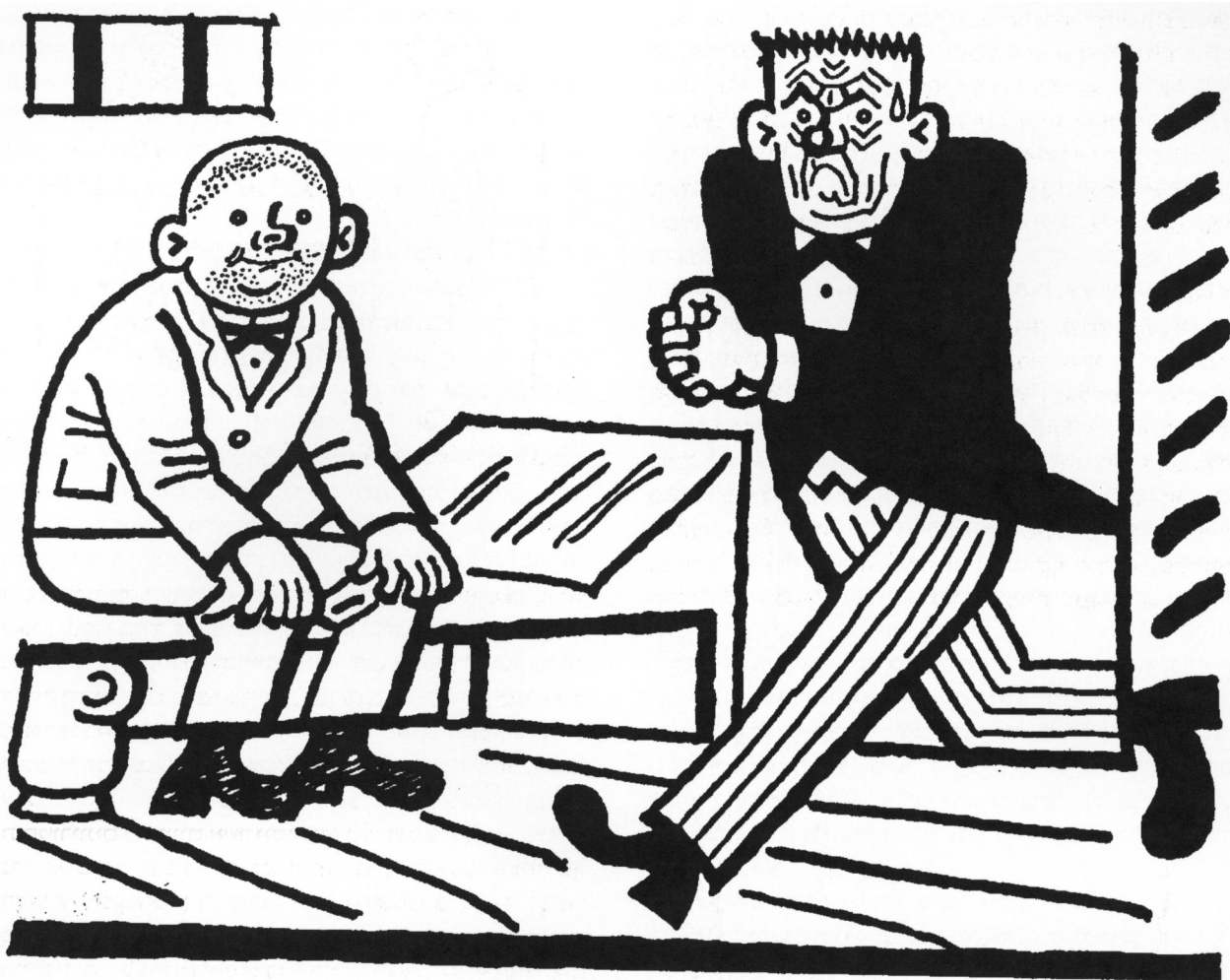
על-פי הדוגמה המוראבית הושג בשנים 1909-1910 הסכם פשרה, מורכב הרבה יותר, במחוז הקטן וההטרונגי ביותר של המונרכיה ההבסבורגית, בוקובינה (Bukovina). בפשרה זו הובאו בחשבון הדרישות הלאומיות של דוברי הרומנית, האוקראינית, הגרמנית והפולנית, כמו גם האינטרסים המעמדיים והמוסדיים של בעלי אחוזות, מנזרים אורתודוקסיים ולשכות המסחר. כמו במוראביה כך גם בבוקובינה הוכנסו לשימוש פנקסי בוחרים לאומיים, ומנדטים הוקצו בדייט המחוזי על-פי מפתח דמוגרפי ומעמדי. ההיסטוריון החוקתי האוסטרי, גרלד שטורץ (Stourzh), כינה בהתפעלות את הפשרה בבוקובינה: "מלאכת מחשבת קונסטיטוציונית, ללא אח ורע בתחכומה בכל ההיסטוריה האוסטרית". אמנם מבקרי ההסדר בבוקובינה, כמו מבקרי ההסכם המוראבי, טענו בצדק, שיש בו אלמנטים אנטי-דמוקרטיים מובהקים (כגון מתן ייצוגי-יתר לבעלי אחוזות ולגורמים מסחריים), אולם שיטות שקלול לא-דמוקרטיות היו הנורמה בפרלמנטים מחוזיים במרכז אירופה ובמזרח לפני מלחמת העולם הראשונה. שיטת 'שלוש השדרות' בפרוסיה, אשר הבטיחה ייצוג יתר לאלטיה האגררית והמסחרית, הייתה אולי הדוגמה הידועה ביותר לכך.

מעניין לציין, שטיטות הפשרה בבוקובינה הכירה בתחילה גם באוכלוסייה היהודית של המחוז, כ-13% מכלל התושבים, כ'קבוצה לאומית' הזכאית לפנקס בוחרים משל עצמה. היה זה הישג ענק ל'מפלגה העממית היהודית', שייצגה את 100 אלף יהודי בוקובינה, וליושב ראשה הכריזמטי, ז'נו שטראוכר (Straucher). היה זה גם ההישג הבולט ביותר של הזרם האוטונומיסטי בלאומיות היהודית, אשר ראה בזכויות פוליטיות קולקטיביות במזרח אירופה מטרה עדיפה על פני הקמת מדינת

לאום יהודית בארץ ישראל. ברם, ראשי הקהילות היהודיות בווינה ובמערב המונרכיה הפעילו לחץ כבד על השלטון המרכזי לגניזתה של טיוטה זו. הם נימקו את הסתייגותם הנמרצת בכך שההסדר בבוקובינה עלול לשמש תקדים מסוכן להפרדת היהודים משאר האוכלוסייה וצעד לעבר גטואיזציה מחודשת. מה גם, כפי שניסח זאת חוקר העולם העתיק, הווינאי תיאודור גומפרץ (Gomperz), "ההצעה איימה לכפות את דרכי הזדהותם של חלק קטן מן הקבוצה על הקולקטיב כולו". כתוצאה מלחץ כבד זה הטיל הקיסר פרנץ יוזף וטו על טיוטת ההצעה במתכונתה ההיא, ויהודי בוקובינה צורפו בנוסח הפשרה המתוקן לפנקס הבוחרים הגרמני.

פשרה לאומית נוספת נחתמה בשנת 1914 בגליציה בין ההנהגה הפוליטית האוקראינית להנהגה הפוליטית הפולנית (שייצגה גם את האוכלוסייה היהודית הגדולה), פשרה אשר לא זכתה ליישום עקב מלחמת העולם הראשונה. הסכם פשרה היה אז בשלבי גיבוש גם במחוז האלפים הגדול טירול, אשר השתרע באותה עת על שטחים הנמצאים כיום באיטליה והייתה בו אוכלוסייה גדולה דוברת איטלקית. במילים אחרות ניתן בהחלט לטעון, כי ערב מלחמת העולם הראשונה הייתה המונרכיה ההבסבורגית בעיצומה של רפורמה, אשר הכירה בשייכות לאומית כעיקרון פוליטי מרכזי, אך שמרה על הטרונגיות לאומית ועל זכויות מיעוטים. רפורמה זו הייתה אמנם אך בראשיתה, ובאה לידי ביטוי רק בחלק האוסטרי ולא בחלק ההונגרי של המונרכיה, אולם היא הצביעה על אפשרות של לאומיות מתונה המוכנה לקבל חלק מן הדרישות בלי להסתכן באובדן הכול.

לצד יישומן של פשרות ברמה המחוזית פותחו במונרכיה ההבסבורגית גם כמה תכניות שאפתניות לפתרון 'השאלה הלאומית' בכללותה. תכניות אלה באו מחוגים פוליטיים שונים, ליברליים, סוציאליסטיים ושמרניים, והעידו על קיומו של שיח ער וקונסטרוקטיבי על אודות סוגיות לאומיות בשני העשורים האחרונים לקיום המדינה. הפתרון הידוע ביותר פותח בעשור הראשון של המאה העשרים על-ידי התיאורטיקן והמנהיג הסוציאלי-דמוקרטי קרל רנר (Renner). במרכז הצעתו של רנר עמד הרעיון של 'אוטונומיה אישית', קרי הבטחת הזכויות התרבותיות והחינוכיות לכל חבר בקבוצה לאומית כלשהי ללא תלות במקום מגוריו. רנר דגל בהכנת רשימות ענק לאומיות, שבהן יירשמו כל החשים השתייכות לקבוצה לאומית זו או אחרת. על בסיס רשימות אלה אמורים היו להיבחר מוסדות ונציגים לאומיים, שיהיו מופקדים על ענייני התרבות והחינוך של הקבוצה בלי התערבות כלשהי מצד השלטון המרכזי. רנר אף סבר, שכדאי מאוד לפרק את המחוזות ההיסטוריים השונים של המונרכיה ולהקים במקום שמונה אזורי ממשל לניהול העניינים האדמיניסטרטיביים השוטפים. בדרך זו קיווה רנר לבטל את תביעות הבעלות של תנועות לאומיות שונות על אותן נחלות היסטוריות 'מקודשות'. למרות שתכניתו השלמה של רנר נתפשה גם בתוך המפלגה הסוציאלי-דמוקרטית האוסטרית כפרוגרמה אידיאלית יותר מאשר כהצעה מעשית, הרי הגישה האוטונומיסטית הפכה חלק בלתי-נפרד ממצע המפלגה. הענקת זכות הבחירה לכלל הגברים בחלק האוסטרי של המונרכיה בשנת 1907, והתחזקתה המשמעותית של המפלגה

איורים מן המהדורה הראשונה בצ'כית של ספרו של ירוסלב השק, החייל האמיץ שווייק

בבסיסי הגיוס. הסופרים הידועים סטפן צווייג ואגון ארווין קיש (Kisch) הקדישו מקום רב בזיכרונותיהם לתיאור אותה התגייסות המונית למען המדינה, וזיגמונד פרויד צוטט כאומר "כל הליפידו שלי מופנה ברגע זה לאוסטריה-הונגריה". בסך הכול, במשך ארבע שנות לחימה, לחמו למעלה מ-8 מיליון גברים צעירים תחת סמל הנשר הכפול ההבסבורגי, ולמעלה ממיליון חיילים נהרגו אז.

למרות בעיות תקשורת בניהול צבא כה גדול והטרונגי, ולמרות חיסול גרעין הקבע המקצועי בחודשי הלחימה הראשונים, הוסיף הצבא ההבסבורגי להילחם עד תום המלחמה בנובמבר 1918. מבחינות מסוימות החזיקה המסגרת הצבאית האוסטרו-הונגרית מעמד יותר מאשר צבאות מגויסים אחרים במלחמת העולם הראשונה, כגון הצבא הרוסי והצבא הצרפתי, אשר חוו התמרדויות חיילים רחבות היקף בשנת 1917. עם זאת, משך המלחמה לאורך ארבע שנים והישגיו הלא-מזהירים של הצבא ההבסבורגי במערכה נגד איטליה, סרביה ורוסיה, יצרו אצל הרמטכ"ל פרנץ קונרד פון הצנדורף (Hötzendorf) חשדנות

הסוציאל-דמוקרטית בעקבות זאת, יצרו בסיס פוליטי רחב לתומכי פשרות לאומיות.

מונרכיה רב-לאומית בשנות מלחמה

עדות חותכת לחוסנה הפנימי של המונרכיה ההבסבורגית סיפקה דווקא אותה מערכה שהכריעה לבסוף את המדינה: מלחמת העולם הראשונה. בניגוד להערכות קודרות של הפיקוד הצבאי העליון בדבר נכונותם של אזרחי המונרכיה להתגייס ביום קריאה, הרי עם פרוץ המלחמה התחיל צבא המילואים במהירות וללא בעיות. במשך קיץ וסתיו 1914 ציינו דו"חות הפיקוד העליון בסיפוק את ההתגייסות החלקה של כל שכבות האוכלוסייה, בייחוד באזורים שנתפסו כ'בעייתיים' לפני המלחמה, אזורי היישוב הצ'כיים בבוהמיה ומוראביה. בניגוד לדמות הספרותית הבלתי-נשכחת, החייל האמיץ שווייק, שהלך סחור סחור לפני שהתייצב ביחידתו בבודיוביצה (Budějovice או Budweis), הרי רובם המכריע של החיילים דוברי הצ'כית התייצבו ללא כל שיבוש

אשר צעדו בטור מסודר לשבי". רוב ההיסטוריונים הצבאיים העוסקים בנושא מסכימים היום, שכישלונות פיקודיים וארגוניים קשים היו בעוכרי הצבא ההבסבורגי למן חודשי הלחימה הראשונים, ודווקא אזרחי המונרכיה המגויסים המשיכו לבצע את המוטל עליהם עד סוף המלחמה. היחידות ההבסבורגיות האחרונות שנלחמו בנובמבר 1918 הורכבו כמעט כולן מלאומים שנתפשו כ'חשודים' בעיני הפיקוד העליון: רומנים, איטלקים ודוברי שפות סלאביות שונות.

באופן דומה התגייסו גם האזרחים בעורף למען המאמץ המלחמתי האוסטרו-הונגרי. למרות ירידה תלולה ברמת החיים של האוכלוסייה, שהתבטאה במחסור נורא במזון, ביגוד וחומרי הסקה, נרתמו תושבי המונרכיה למאמץ הקולקטיבי ברכישת אגרות מלווה מלחמה ופעילות בארגוני תמיכה חברתיים רבים. נשים מילאו תפקיד חשוב הן בייצור נשק ותחמושת והן במילוי מגוון רב של תפקידים ציבוריים. כך למשל הייתה הפעילה הציונית הצעירה, אניטה מילר-כהן (Mueller-Cohen), הרוח החיה בארגון מערכת סעד ותמיכה רחבת-היקף לרבבות פליטים יהודיים שנמלטו לווינה מאזורי הלחימה במזרח. המונרכיה

גוברת והולכת כלפי חיילים בני לאומים 'חשודים' (בעיקר דוברי צ'כית, סרבית, אוקראינית ואיטלקית). נפילתם בשבי של למעלה מ-2.5 מיליון חיילים הבסבורגיים במהלך המלחמה תרמה ליצירתה של תזה בדבר עריקות המוניות של בני לאומים אלה, במיוחד חיילים דוברי צ'כית ואיטלקית. תזה זו הופיעה שוב ושוב בכתביהם ובזיכרונותיהם של ראשי הצבא ההבסבורגי, שרצו להדוף כל אשמה של מחדל מצדם, כמו גם בחיבוריהם של היסטוריונים לאומיים אשר ניסו לטעון, שהצבא 'הצביע ברגליים' נגד קיום המונרכיה הרב-לאומית. ברם, בחינת ההתפלגות הלאומית בין השבויים מראה בבירור שחלקם בשבי של בני לאומים 'חשודים' היה נמוך משיעורם באוכלוסייה הכללית, ודווקא בני לאומים שנחשבו על-ידי ראשי הצבא כנאמנים 'ללא רבב' (כמו למשל דוברי גרמנית או הונגרית) היו מיוצגים באחוז גבוה משיעורם באוכלוסייה הכללית. בכל מקרה, מרבית השבויים נפלו בשבי עקב אסונות צבאיים בחזית ולא כיוון שהחליטו ביודעין לערוק: כך למשל, נפלו 119 אלף חיילים אוסטרו-הונגריים לידי הצבא הרוסי במארס 1915, כאשר מפקד מבצר פשימשל (Przemysl), פלדמרשל הרמן קוזמןק (Kusmanek), החליט להיכנע לאחר מצור ממושך; 200 אלף חיילים נשבו על-ידי הרוסים תוך שלושה ימים בלבד בראשית יוני 1916, כאשר כל החזית האוסטרו-הונגרית קרסה על-יד לוצק (Lutsk) ו-180 אלף נוספים נתפסו על-ידי הצבא הרוסי בשלושה השבועות לאחר מכן; 360 אלף חיילים נפלו בשבי האיטלקי בנובמבר 1918 לאחר חתימת הסכם הפסקת אש. לחיילים שנשבו בנסיבות אלה לא הייתה כל שליטה על גורלם ובהכרח גם לא יכלו לערוק מרצונם. מכתבי שבויים רבים, השמורים עד היום הזה בארכיון הצנזורה האוסטרו-הונגרית, מתארים את הנפילה בשבי כאירוע פתאומי, שהתרחש בעולם שבו לא הייתה ליחידים כל שליטה. ואצלב יאנסטה (Jansta), חייל דובר צ'כית, אשר שירת בגדוד המורכב ברובו מדוברי גרמנית, כתב הביתה על נסיבות נפילתו בשבי בהרי הקרפטים בפברואר 1915: "השעה הייתה אחת-עשרה בלילה כאשר התגלו הרוסים פתאום בחפירות שלנו. אנחנו כבר ישנו שינה עמוקה ולכן לא נורתה אף לא ירייה אחת. הם שבו את כל החפירה הקדמית, סך הכול 1,200 איש,

האחרונים. מדינה רעועה על סף קריסה פנימית לא הייתה מסוגלת לעשות זאת.

פירוק למדינות לאום – סופו של עידן

המונרכיה ההבסבורגית התפרקה בחודשים אוקטובר-נובמבר 1918 לאחר שנוצחה במלחמה ממושכת ולאחר שראשי מדינות ההסכמה החליטו לתמוך בביתורה לשורה של מדינות לאום.

ההבסבורגית חוותה אמנם, בדומה לרוסיה ולגרמניה, תסיסה חברתית קשה בשנתיים האחרונות למלחמה, תסיסה שהגיעה לשיאה בגל שביטות גדול בינואר 1918, אולם למחאות אלה לא היה דיוקן אתני מובהק, והדרישות הכלכליות והחברתיות לא נארו ברטוריקה לאומנית. במלים אחרות, למרות חולשתה היחסית של כלכלתה בהשוואה לגרמניה, צרפת, בריטניה וארצות-הברית, הצליחה המדינה ההבסבורגית לגייס את אוכלוסייתה האזרחית למאמץ המלחמתי עד חודשי המלחמה

נשיא ארצות-הברית בזמן מלחמת העולם הראשונה, וודרו ווילסון

ברצונם להעניק משמעות מוסרית כלשהי ללוחמה של ארבע שנים, ובקבלתם את הקביעה שרעיון ההגדרה העצמית הוא צעד קדימה מבחינה זו, התעלמו אדריכלי ההסדר בפריס מהסכנה הדכאנית הרבה הטמונה בתבנית של מדינת הלאום. בשטחי מרכז אירופה, מזרחה ודרומה, לא איפשרה ההטרונגיות העצומה של האוכלוסייה את המימוש המלא של עקרון ההגדרה העצמית, גם אילו יושם בצורה הוגנת וחכמה יותר. מבחינה זו לא שיקפו הסכמי השלום בפריס את המציאות בשטח, אלא תרמו ליצירת מציאות התיישבותית והזדהותית חדשה, במקרים רבים באופן כפוי וברוטאלי. האוכלוסייה היהודית של האזור הייתה ללא ספק הנפגעת הבולטת ביותר, אך ודאי לא היחידה, של דינמיקה לאומנית זו.

לקריאה נוספת:

- אנתוני סמית, *האומה בהיסטוריה*, ירושלים: החברה ההיסטורית הישראלית, 2003.
- אלון קונפינו, "האומה כמטפורה של מקומיות: היימאט, השתייכות לאומית והאימפריה הגרמנית, 1871-1918", *זמנים* 60 (סתיו 1997), 18-28.
- Geoff Eley & Ronald Grigor Suny (eds.), *Becoming National: A Reader*, Oxford and New York: Oxford University Press, 1996.
- István Deák, *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps 1848-1918*, Oxford and New York: Oxford University Press, 1990.
- Margaret MacMillan, *Paris 1919: Six Months that Changed the World*, New York: Random House, 2002.
- Alon Rachamimov, *POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front*, Oxford and New York: Berg Publishers, 2002.
- Alan Sked, *The Decline and Fall of the Habsburg Empire 1815-1918*, 2nd edition, London: Longman, 2001.

מקורות האיורים:

- Magocsi, P.R., *Historical Atlas of East Central Europe* (p. 108) © 1988, University of Washington Press. Reprinted by permission of Paul Robert Magocsi and the University of Washington Press

תמונה בעמוד 89: Harlingue/Roger-Viollet

תמונה בעמוד 94: Library of Congress

אמנם מנהיגים לאומיים גולים, כגון מסאריק או הקרואטי אנטה טרומביץ' (Trumbić), תבעו פתרון זה כבר מראשית המלחמה והפעילו לחץ בפריס ובלונדון, אולם עד קיץ 1918 לא זכו המדינאים הגולים לתמיכתן המפורשת של צרפת, בריטניה וארצות-הברית. גם ב'נאום ארבע-עשרה הנקודות' הידוע של וודרו וילסון מינואר 1918 לא דובר כלל על פירוקה של המונרכיה ההבסבורגית אלא על "הענקתה של הזדמנות להתפתחות אוטונומית חופשית...לעמי אוסטריה-הונגריה". למעט הבטחה למדינה פולנית עצמאית, אשר גבולותיה המפורשים היו עדיין עלומים, סירבו מדינות ההסכמה לחרוג מן הסכמה האוטונומיסטית עד חודשי המלחמה האחרונים. למעשה, במהלך אביב 1918 ניהלו הקיסר ההבסבורגי האחרון קרל וראש ממשלת צרפת קלמנסו (Clemenceau) משא ומתן חשאי על אפשרות פרישה של אוסטריה-הונגריה מהמלחמה בתמורה להבטחת שלמותה הטריטוריאלית (למעט גליציה). כישלונם של משא ומתן זה והתחלת קריסתן הצבאית של גרמניה ואוסטריה-הונגריה בקיץ 1918 הניעו את קלמנסו, לויד ג'ורג' ווילסון להתייצב באופן חד-משמעי מאחורי רעיון מדינות הלאום. התייצבות זו נבעה לא במעט גם מרצונם למנוע את התפשטות המהפכה הבולשביקית מערבה על-ידי הצעת חלופה אידיאולוגית אחרת: רעיון ההגדרה העצמית. באמצעות מתן הכרה פורמלית לוועדות הלאומיות הגולות קיוו ראשי מדינות ההסכמה להקים גוש של מדינות חיץ בינן לבין 'הסכנה האדומה'. פירוקה של אוסטריה-הונגריה סיים עידן בתולדות מרכז אירופה ומזרחה. וינה לא תשוב לעולם להיות מרכז תרבותי ומדעי עולמי כפי שהייתה בעשורים האחרונים לקיומה של המונרכיה ההבסבורגית. כמו הבירה האימפריאלית השנייה – בודפשט – תהפוך גם וינה לכרך גדול המורכב על מדינה קטנה. במקום מסגרת רב-לאומית רחבת-היקף, אשר עשתה לפחות בחלקה האוסטרי צעדים בונים ליישוב מחלוקות לאומיות, יאומץ כעת בכל המרחב של מרכז אירופה ומזרחה דגם 'מדינת הלאום המלאימה' על מגרעותיו הבולטות. הקנצלר הראשון של אוסטריה לאחר מלחמת העולם הראשונה, הסוציאליסט קרל רנר, ניסח זאת בבהירות: "האימפריה [ההבסבורגית] לשעבר לא הייתה מדינת לאום וגם לא התיימרה להיות כזו...המדינות החדשות מגדירות את עצמן באופן כוזב כמדינות לאום וקוצרות בעיות פנימיות קשות עקב יומרה זו".

אימוצו של עקרון ההגדרה העצמית במערכת הבינלאומית בשנת 1918 היה אחד מאירועי המפתח של התקופה המודרנית.